

Михайло Кубай

Державний історико-архітектурний
заповідник у м. Жовкві.

Доповідь на Міжнародній науковій конференції
«Козацтво як національна еліта в Українській козацькій
державі в XVI-XVIII століттях»,
м. Львів, 18 листопада 2017 року.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЖОВКВА

Доповідач працює у сфері охорони і реставрації об'єктів культурної спадщини міста Жовква, тривалий час досліджує історію і культурну спадщину міста. Супутні результати цих досліджень, виявлені події і факти з історії Жовкви дають можливість по новому глянути на деякі сторінки національної історії і вимагають ґрунтовного перегляду загальноприйнятих уявлень про життя та діяльність Богдана Хмельницького до початку його повстання.

До цього часу біографія засновника нашої держави у XVII ст. має суттєві прогалини, заповнені припущеннями і гіпотезами, чимало сторін його діяльності вивчено поверхово, а духовно-етична сторона його життя, здається, зовсім не досліджувалася. Саме частина біографії Богдана Хмельницького від народження до початку повстання у 1648 році є найменш дослідженою. А у 1648 році йому було вже 53 роки – в ті часи це майже ціле життя.

Складність полягає в тому, що до наших днів дійшло дуже мало історичних джерел, які б дозволяли ґрунтовно дослідити цей період життя гетьмана. Офіційно вважається, що Богдан Хмельницький народився у Чигирині 27 грудня 1595 року (рік вирахований за відомостями венеціанського посла Ніколо Саґредо, а дата просто прийнята з тих міркувань, що це день святого Теодора Начертаного і хлопчикам, які народилися в цей день давали ім'я Богдан – народне звучання імені Теодор). Місце народження Чигирин також є лише припущенням на тій підставі, що його батько Михайло Хмельницький був чигиринським підстаростою (це достовірно), але без зазначення років. Існують також інші гіпотези про місце народження Богдана Хмельницького – у Переяславі, Черкасах, Києві, але вони мають ще менше аргументів, фактично лише співпадіння прізвищ міщан. Є також гіпотеза про його народження у селі Туринка біля Жовкви (висунута на тій підставі, що Туринку колись мали в оренді Жолкевські і там проживали, але вони виїхали звідти у село Винники ще за 40 років до народження Б.Хмельницького).

Достовірно відомо, що Михайло Хмельницький перебував на службі сотником у гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. І це також подається без дат і обставин. Взагалі, про батька Богдана Хмельницького Михайла відомо дуже мало, але все вказує на те, що він був шляхтичем і походив з території теперішньої Польщі. Донедавна безапеляційно вважалося, що він загинув у «битві козаків з татарами» у 1620 році в Молдавії. А син його Богдан тоді ж попав у полон і через два роки повернувся, чи то викуплений козаками, чи матір'ю, чи просто втік.

Про матір дещо відомо з одного київського церковного помянника, що звали її Агафія, і виходить так, що була вона, ймовірно, шляхтянкою, бо після Хмельницького вдруге вийшла заміж за шляхтича і королівського жовніра Василя Шишку-Ставицького.

Отож, почнемо уточняти дати і обставини, аналізувати і таким чином розставляти усе по своїх місцях, формувати цілісну картину.

Але перед тим треба сказати, що у мешканців Жовкви, і не тільки, особливий інтерес викликають питання походження Богдана Хмельницького, місця його народження та його дитячих і молодих років. Адже усе це може бути безпосередньо пов'язаним із Жовквою. Зрештою, встановлення місця народження засновника нашої держави має важливе загальнонаціональне значення. Воно може прояснити багато неясних сторінок з життя гетьмана.

Насамперед уточнимо відомості про його батька Михайла Хмельницького. Вихідним пунктом для цього є свідчення про його шляхетське походження. Воно підтверджується

застосуванням до нього процедури баніції (вигнання) та інфамії (знеславлення), його правами на відповідні посади, які він займав у житті, давніми близькими стосунками із Жолкевськими, а також заявленими сином Богданом правами на користування власним гербом. На підтвердження додамо ще один документ: в листі до короля Яна II Казимира, написаному у 1649 році під Зборовом, Богдан Хмельницький називає себе уродженим шляхтичем.

В ті часи прізвище шляхтича, як правило, безпосередньо пов'язувалося з власним родинним поселенням і, частіше всього, походило від нього. Грунтуючись на свідченнях про давнє знайомство Хмельницьких з Жолкевськими та їх близьке сусідство, слід переглянути припущення Івана Крип'якевича та інших істориків про село Хмельник у Перемишльській землі, – адже воно лежить більш ніж за 50 км від родинного села Жолкевських Жулкевки, а також інші дальші поселення – Хмелєв, Хмелів, Хмельний чи Хмелівка. З цього погляду найбільш вірогідним є село Хмель, яке лежить всього в 7 км від Жулкевки (це 20 км на південний схід від Любліна, одне з трьох розташованих по сусідству сіл з однаковою назвою Хмель, з яких більше село Хмель-II є на картах М 1:300000 та атласах автомобільних доріг).

Версія про постійне проживання Михайла Хмельницького у Дикому Полі (Наддніпрянщині) і переїзд звідти на службу до Жолкевського у Жовкву є взагалі неспроможною. Враховуючи прив'язаність будь-якого шляхтича до власного господарства, віддаль у тисячу кілометрів, різницю віросповідань, то можна впевнено сказати, що у такому випадку отримання Михайлом Хмельницьким дуже відповідальної посади при дворі зовсім незнайомого Жолкевського було б неможливим. І Суботів тоді ще не міг належати йому. Найранішою датою володіння Хмельницькими цим хутором, як буде підтверджено нижче, може бути лише 1606 рік (що відповідало б зазначеним у відомому королівському привілеї від 1646 року 40 рокам володіння хутором Хмельницькими). Більшість істориків стверджують про 1616 рік, як початок володіння Хмельницькими Суботівом, але це не суперечить нашій картині.

Як пише венеціанський посол Альберто Віміна про Богдана Хмельницького у 1650 році, його батько Михайло Хмельницький був підданий баніції і перед приїздом до Жовкви перебував або у Литві, або у Наддніпрянській Україні. Посол шведського короля Самуель Грондський, який побував у Чигирині у 1652 році, також пише, що батько Богдана Хмельницького був шляхтичем, який був покараний судом чи то на баніцію, чи то на інфамію. За переказами, ймовірним важким злочином, за який Михайло Хмельницький, молодий, красивий шляхтич, як про нього говорили, був засуджений до інфамії та баніції, міг бути гвалт на шляхетських жінках. Хоча такими речами легко маніпулювати і несправедливо оскаржувати.

Тепер звернімося до обставин у Жовкві, точніше – у Винниках, які передували переїзду сюди Михайла Хмельницького.

Весною 1594 року на прохання австрійського імператора Рудольфа II та за наказом короля гетьмани С.Жолкевський і Я.Замойський зі своїми загонами безуспішно пробували перехопити татарські війська на переході з Криму в Угорщину на з'єднання з турецькою армією у війні з Австрією. В цей час, коли Жолкевський із Замойським переслідували татар у Бесарабії, великий татарський загін розграбував і поруйнував гетьманські Винники, спалив у ньому костели та повністю знищив сусіднє село Нисмениця.

Ця драматична подія змусила гетьмана вдатися до рішучих дій щодо кардинального посилення безпеки родинного гнізда у Винниках. Тобто, – до створення при дворі власного достатньо сильного військового загону та реалізації давно задуманого і уже достатньо підготовленого задуму – будівництва сучасного належно укріпленого міста і замку (закладене батьком родове місто Любич (Броди) перейшло у спадщину старшому брату Миколаю). Проте, сам гетьман зовсім не мав часу цим займатися.

Дуже ймовірно, що саме з метою створення серйозного військового загону і допомоги у будівництві оборонного міста уже влітку або на початку осені 1594 року до двору гетьмана Жолкевського було прийнято сотником Михайла Хмельницького.

Факт прийняття баніти Михайла Хмельницького на відповідальну посаду у двір

гетьмана багато-чого говорить як про Михайла Хмельницького, так і про самого Жолкевського.

Річ у тім, що засудженого до інфамії шляхтича, крім того, що він втрачав усе своє майно, честь і добре ім'я, частково виводилося з-під дії права, йому заборонялося займати посади, які вимагали довіри, його можна було безкарно вбити. Кожен, хто допоміг засудженому, міг бути також засудженим до інфамії.

Тому прийняття Жолкевським у свій двір на високу відповідальну посаду поставленого поза законом баніта, «злочинця й волоцюги без честі і доброго імені» та ще й православного, виглядало дуже нерозумним вчинком і великим ризиком. Адже на сотника повністю покладався захист та гарантії збереження майна, здоров'я і життя усієї родини гетьмана за його частотою і тривалою відсутністю. Пояснити такий вчинок гетьмана можна лише тим, що він добре знав Михайла Хмельницького з позитивного боку, повністю довіряв йому і гетьману потрібними були його енергія та здібності. Щоб добре знати людину і довіряти їй, потрібен тривалий час ближчого знайомства, яке в цьому випадку могло відбутися лише внаслідок колишнього проживання по сусідству.

Треба сказати, що Михайло Хмельницький повністю оправдав довіру гетьмана, багато допоміг йому та його родичам у скрутні часи і до останніх днів свого життя залишався для гетьмана найбільш відданою людиною.

Отож, через рік-півтора після приходу на службу, 27 грудня 1595 року у Винниківському дворі гетьмана (Жовква в цей час тільки закладалася) в сім'ї сотника Михайла Хмельницького народився син Зиновій Богдан Хмельницький (1595-1657), майбутній видатний український державний діяч і полководець, гетьман Війська Запорозького і всієї України, засновник Української держави у XVII столітті.

До-речі, в покійної Наталії Полонської-Василенко (відомого історика), як мені розповідали, є згадка, що вона бачила історичний документ про те, що малий Богдан Хмельницький ходив до братської школи при церкві Різдва Христового у Жовкві. Це цілком логічно, адже до переїзду із Жовкви йому було уже 10 років.

Другою важливою датою у пов'язаннях Михайла Хмельницького з Жовквою є дата переїзду його із Жовкви – кінець 1605 року.

У 1605 році були закінчені основні роботи з будівництва і оздоблення Жовківського замку і тоді ж у нього переселився двір Жолкевського (ця дата підтверджується численними історичними відомостями і подіями з історії міста). Відомо, що в цей же рік гетьман робив велике і пишне весілля – видавав старшу доньку 16-річну красуню Софію за крайчого коронного Яна Даниловича, 35-річного вдівця з двома малими дітьми, співвласника Олеська, здібного офіцера, який служив під началом гетьмана.

Відомо також, що невдовзі після весілля, ймовірно під кінець 1605 року, в Олесько переїхала також і сім'я Михайла Хмельницького, де він вкрай потрібен був на посаду управителя володіннями Даниловичів. Підтверджується цей факт листом Софії Жолкевської до батька у 1605 році з розпачливим проханням «під милість Божу» відправити до неї в Олесько Михайла Хмельницького (лист цей віднайшов покійний Борис Возницький, розповідав про нього, але не опублікував). Ситуація може прояснитися, якщо взяти до уваги відомі особливості характеру і способу життя Яна Даниловича. Він був природженим воїном, майже усе своє життя провів у полі в битвах з татарами і козаками. Управляти майном він не любив і не хотів. Можна уявити собі розпачливе становище його ще зовсім молодій дружини перед лицем проблем із запущеними великими володіннями, які звалилися на її, фактично, дитячі плечі. Тому гетьман не міг відмовити у цьому проханні доньки.

В польських джерелах, де йдеться про шлюб Софії Жолкевської і її переїзд до Олеська, коротко зазначається про неякого Хмельницького, який виїхав з нею до Олеська, чоловіка без честі і доброго імені, який прибув до двору гетьмана і втерся йому у довіру.

Проте, в Олеську Хмельницький жив недовго, може кілька місяців.

Ще у 1597 році Ян Данилович у винагороду за придушення повстання Северина Наливайка отримав від короля новоутворене велике Корсунське староство на краю Речі

Посполитої і Дикого Поля, зване також Чигиринським (в нього входило наново закладене місто Чигирин). Нове староство і нове місто потрібно було обживати і розбудовувати (заселяти). Очевидно, внаслідок згаданих особливостей характеру Даниловича та відсутності в Чигирині здібної людини, якій можна було б повністю довіряти, справи там ішли не найкращим чином, бажаних доходів староство не приносило.

Очевидно, що здібний управитель Михайло Хмельницький потрібен був Даниловичу там у старостві більше, ніж в Олеську. Можливо, були якісь інші обставини, які змусили Даниловича переселити Хмельницького до Чигирини і поставити там його своїм намісником, дати йому старостинський будинок в Чигирині і фільварок Суботів біля Чигирини. Тут може бути важливою та обставина, що за тодішніми законами уся місцева державна адміністрація повинна була складатися виключно з місцевих людей. Виняток становив лише сам староста, який міг мати кілька або й більше таких староств, які вважалися його приватними вотчинами і переходили у спадок чи продавалися. А от підстароста повинен був там проживати.

У Чигирині Михайло Хмельницький проявився також як здібний осадчий – він заклав кілька поселень над річною Тясмин – ймовірно, теперішні Лисянка, Медведівка, Крилов.

Незважаючи на дуже велику відстань між Жовквою і Чигирином, зв'язки Хмельницьких з гетьманом Жолкевським не перервалися. У 1609-1610 роках 14-літній Богдан Хмельницький на запрошення гетьмана вчився у щойно збудованому єзуїтському колегіумі (університеті) у Львові, заснованому Жолкевським. У 1620 році, у скрутний для Жолкевського час, обидва Хмельницькі, батько і син з загоном козаків прийшли аж з Чигирини на допомогу гетьману у його трагічному поході в Молдавію, де 7 жовтня 1620 року під Цецорою гетьман героїчно загинув, а вони обидва з іншими попали в турецьку неволю.

За нашою версією, Богдан Хмельницький був викуплений з турецького полону Регіною Жолкевською разом з Яном Жолкевським, Станіславом Конєцпольським та іншими близькими людьми у 1622 році (рік повернення його з полону співпадає з роком їх викупу).

З тої відомої величезної суми викупу у три мільйони злотих два потрібно було віддати за голову гетьмана, решту – за близьких людей, зокрема, за сина Яна було заплачено 200 тисяч злотих. Турки виставили захмарні ціни. Усіх викупити не вистачало грошей, викупляли в першу чергу родичів і тих, хто молодші. Віднедавна стало відомо, що батька Богдана Хмельницького Михайла робив спроби викупити Яна Данилович, точніше – обміняти на знатного турка Абдурахмана у 1627 році, про що свідчить запис в буській гродській книзі за цей рік.

Після повернення з полону Богдан Хмельницький довгий час служив у зятя Жолкевських гетьмана Станіслава Конєцпольського і постійно проживав у Бродах недалеко від Жовкви. В історичних жовківських хроніках (Баронч) є запис, що у 1627 році Богдан Хмельницький на чолі козацької хоругви відбив напад на Жовкву великого загону татар і врятував життя молодій Теофілії Данилович, майбутній матері короля Яна III Собеського (в цьому ж році її видано за Якова Собеського).

Відомо також, що служив він у Бродах і після 1632 року, коли Конєцпольський став Великим коронним гетьманом. У 1632-1634 роках був на Московській війні, у 1634 році відзначився в облозі Смоленська, за переказами врятував життя королю Владиславу IV Вазі, який у 1635 році нагородив його королівською відзнакою золотою шаблею. До-речі, Богдан Хмельницький користувався прихильністю Владислава IV до самої його смерті весною 1648 року. Від 1637 року він уже засвітився як сотник і військовий писар серед козацької старшини у Наддніпрянщині, брав участь в козацьких посольствах, у 1644-1646 роках був на війні Франції з Іспанією, командує там більш ніж 2-тисячним загоном козаків.

Це, фактично, усі основні відомості з того маловідомого періоду від народження до 1648 року і вони укладаються у цілісну картину без суперечностей.

Дещо підсумуємо сказане. Якщо датою народження Богдана Хмельницького дійсно є 1595 рік, то можна стверджувати, що в цей час він не міг народитися на сході в центрі України в Суботові, Чигирині, Переяславі чи Черкасах, і єдиним, найбільш вірогідним місцем народження гетьмана є місто Жовква (Винники). Саме тут, при дворі гетьмана

Станіслава Жолкевського Богдан Хмельницький провів 10 років свого дитинства до виїзду його сім'ї у 1605 році до Олеська і потім до Чигиринна.

У зв'язку з цим деякі історичні місця у Жовкві, пов'язані з народженням засновника нашої держави, набувають особливого значення, навіть статусу національних святинь. У Жовкві ще зберігаються німі свідки народження і дитинства Богдана Хмельницького. Це, поперше, залишки давнього оборонного Винниківського двору – дві пивниці та територія пагорба, на якому вони знаходяться, і яка ще не забудована, але яку уже два рази пробували забудувати, і невідомо, скільки вона ще протримається (місце це дуже привабливе, в самому центрі міста). А також частково забудовані прилеглі території дворового парку. Тут народився і провів своє дитинство засновник нашої держави. Другий об'єкт – Жовківський замок, який допомагав будувати Михайло Хмельницький і де малий Богдан прожив кілька місяців перед від'їздом з Жовкви.

Ці національні святині слід обов'язково зберегти і відновити, не допустити їх втрати чи плюндрування, як це сталося з могилою Богдана, що сьогодні невідомо, де його останки. Якщо ми і тепер втратимо те небагате, що ще маємо, то що нам залишиться?

Принагідно варто висвітлити ще одну важливу проблему, пов'язану із сприйняттям історичної постаті гетьмана Богдана Хмельницького нами, українцями.

Важко знайти в нашій історії іншу таку видатну постать, про яку написано і сказано стільки протилежних суджень. Хоча відійшли в минуле звинувачення в найгірших людських рисах, а також в юдействі, бусурманстві та єзуїтстві, хоча переважає належне визнання його ролі і заслуг, все ж обливання брудом і прикрі звинувачення у зраді стрічаються і в наш час. Ніби не досить того, що наші близькі сусіди до сьогодні мають його за розбійника і бунтівника (хоча, вони мають для цього певні підстави), то ми ще маємо самі зневажати його?

Потрібно розуміти, що лише один той факт, що він є засновником Української держави XVII-XVIII століть, існування якої стало підставою для нашого національного самовизначення і міжнародного визнання теперішньої незалежної України, повинен бути уже достатнім для віддання йому належної як засновнику високої честі і слави.

Для формування нашого розуміння Богдана Хмельницького ми повинні опиратися не стільки на оціночні судження істориків і політиків, як на свідчення, яким його в той час бачили очевидці і сучасники, як сприймав його простий народ, що відчувала душа народу. Саме ці безпосередні, щирі, живі враження є найбільш важливими для нас.

Адже народ все-таки дуже шанує його. В Україні нема міста, де не було б вулиці його імені, школи, установи з його ім'ям. Широко відоме народне прислів'я: «Від Богдана до Івана не було гетьмана» походить ще з XVIII століття. Так простий народ оцінював його тоді, так ставиться і тепер.

Як справедливо сказав про Хмельницького один з його сучасників: «Великотрудним і великопечальним було його життя». Те, що Хмельницький зробив в той складний і дуже жорстокий час, вимагало величезного, часом надлюдського напруження сил і, безумовно, здібностей до цього від Бога. Різностороння обдарованість і високі позитивні риси характеру уживалися в ньому із спалахами гніву; велика самопожертва, доброта і навіть м'якість, і в той же час – рішучість, твердість, запальність і навіть жорстокість до підвладних.

Литовський канцлер Альбрехт Радзивил писав, що Богдан Хмельницький тримав всіх русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом.

«Війни жодної зі своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують» – писав ротмістр Стефан Чарнецький на початку 1650 року.

Маємо свідчення тодішнього митрополита київського Косіва і патріарха константинопольського Паїсія, багато інших свідчень, в тому числі і людей з ворогуючого табору, що усі признавали в ньому судженого володаря Русі, рятівника народу, вважали його новим Мойсеєм, який визволив народ з неволі. *Більше на нікого з козацьких отаманів так не казали.* Хоч справжнє ім'я його Зіновій, називали його Богданом, Богом Даним. Корилися і шанували його як Бога. «Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, що то від Бога даний для їхнього визволення» – писав один із польських шляхтичів у 1652 році.

Почавши у 1648 році бунт через особисті образи, Хмельницький дуже швидко зрозумів і усвідомив свою місію, коли в лютому 1649 року перед онімїлими королївськими послами говорив: «Правда то є, що я – подлий [низького походження] і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським... Тепер уже час минув. Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав, – виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».

Невідомий автор «Історії Русів» писав: «Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, маючи незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних досконалий політик, а на війні безстрашний і заповзятливий вождь... Отчизну свою і народ так любив, що спокоем своїм, здоров'ям і самим життям завжди йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

Видатному польському історикові Людвіку Кубалі належить дуже стисла і містка характеристика постаті Богдана Хмельницького: «За кордоном його порівнювали з Кромвелем... Але Хмельницький мав перед собою багато у чому важче завдання. Простір його володарювання мав звідусіль відкриті кордони. Не розпоряджався він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією й засобами давньої потужної держави. Збройні сили, фінанси, громадське господарство, адміністрація, відносини з сусідніми державами – все це треба було створювати на голому місці, все лежало на його голові. Мусив сам відбирати й навчати людей, вникати в найменші дрібниці. І якщо його військо не вимерло з голоду, якщо мало зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигунів і здібних агентів, якщо йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити, і то не лише у нас, у Польщі. Бо ця людина, під будь-яким поглядом, надзвичайних масштабів, переростала людей високообдарованих до таких меж, що входила в сфери, яких не можна охопити. Про нього можна сказати, що народився володарем: умів приховувати свої наміри, у вирішальних хвилинах не вагався – всюди могутня воля і залізна рука... Не існувало такого важкого становища, з якого б не зумів вибратися з користю для себе... Був подібний до холодної безодні [вод], яка залишається непорушною, хоча на її поверхні шугають найбільші хуртовини».

Дуже цінне свідчення дає сирійський мандрівник антиохійський архидиякон Павло Алеппський, який влітку 1654 р. зустрівся з Б.Хмельницьким: «Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається... Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світу». Як нам переказували, у французьких землях склали в похвалу йому поеми та оди на його походи, його війни з ворогами віри і його завоювання... Якщо траплялося, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він звичайно говорив потихеньку, щоб нікого не турбувати: такий постійний у них звичай».

Про зовнішність і характер Богдана Хмельницького сучасник посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, що бував в Україні, писав, що «на зріст він скоріше високий, ніж середній, широкий у костях, сильної будови. Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум... У поведінці він м'який і простий і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх в дисципліні суворими карами».

В літописі Г.Грабянки читаємо: «Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцним духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїна. Легаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався

посеред військового гамору; одягався він також як і всі інші, мав коней і зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався у бій і останній повертався з битви».

Нам українцям, врешті, необхідно не лише показово любити, а й дійсно поважати самих себе і свою батьківщину, знати, розуміти і віддавати належне великим синам і донькам нашого народу, які незмірно послужили йому, віддали за нього своє здоров'я та життя і склали теперішню нашу долю.

Поставмося ж з вдячністю і співчутливим серцем до їх подвигу.
